

Türkmenistan we Mösür

Category: Haýwanat dünýäsi, Kitapcy, Nukdaýnazar, Sözler, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Türkmenistan we Mösür TÜRKMENISTAN WE MÜSÜR

Biz dürli halklaryň medeniýetiniň arasyndaky meňzeşligiň olaryň biri-biri bilen garyndaş bolýandygyna hemişe şaýatlyk etmeýänligini bilýäris, çünki olar ýakyn bolan jemgyýetçilik-ykdysady gurluşyň ýa-da meňzeş tebigy şertleriň, ýa bolmasa adamzat aňynyň belli bir kanunalaýyklygyna görä, ýüze çykyp biler.

Ýöne gürrüňi edilýän Türkmenistan bilen Mösüriň arasynda gadymy döwürde etno-medeni gatnaşyklaryň bolanlygynyň tarapdary bolýan käbir zatlar bar.

Muňa şaýatlyk edýän delil hökmünde ýewropeid jynsyna degişli, Ortaýer deňziniň wekili bolan türkmenleriň dolihpsefal (uzyn kelleli) keşbini görkezmek bolar. Antropologiki barlaglaryň netijesinde türkmenleriň Ortaýer deňziniň boýunda ýaşayan halklar bilen meňzeşligi alymlaryň önünde entäk çözülmegine garaşylýan meseläni goýdy.

Baryp 1926-njy ýylda professor H.Brýullowa-Şaskolskaýa Amyderýanyň kenarynda ýaşayan türkmenleriň medeniýetini öwrenip: »Türkmenistan umumy ylmy nukdaýnazardan çuňňur gyzyklanma döredýär» diýip tötänleýin bellemedi, çünki onuň çäginde gadymy medeniýeti bolan Assiriýanyň, Parsiýanyň, Hytaýyň we beýleki döwletleriň kökleri ýüze çykarylýar. Her ýylda neşir edilýän »Medeni gymmatlyklar» atly halkara

furnalda türkmen sungatyny öwreniji Ç.Esenowyň »Gurjak oýny-bol hasylyň dini tansy» diýen makalasynda biziň günlerimize çenli gelip ýeten türkmenleriň »gurjak oýnuny» Gündogaryň gadymy ýurtlarynyň dini däpleri bilen deňeşdirýär. Makalanyň awtory 1985-nji ýylda Lebap welaýatynda toplan materiallarynyň syrynyň diňe gündogaryň mifleri we dini däpleri bilen deňeşdireniňde aýan bolýandygyny belleýär. Ol aýratyn hem: »Gadymy döwürlerden bäri Gündogarda Merkezi Aziýanyň, Hytaýyň, Hindistanyň we Günbatarda Alynky Aziýanyň we Müsüriň arasynda medeni alyş-çalşyň bolandygyny ýazyp, bu gatnaşyga dahylly käbir medeniýetiň bölekleriniň Orta Aziýa halklarynyň halk döredijiliginde saklanandygyny» beýan edýär.

Ç.Esenow türkmenleriň dini aýdymalary, tansalary, sazalary hakynda gürrüň bermek bilen türkmen – müsür medeni gatnaşyklaryna aýratyn üns berýär. Ol Orta Aziýa halklarynyň aýdym-sazlaryny has oňat bilýän W.W.Belýaýewe salgylanmak bilen iki kirisli türkmen saz guralynyň müsür baralýeflerinde saklanyp galan suratyna görä, bu saz guralynyň biziň eýýamymyzdan soňky III we II müňýyllyklarda Müsüriň we Türkmenistanyň ilatynyň arasynda giňden ýaýrandygyny ýazýar. Mysal üçin Ç. Esenow: »Dini aýdymlar aýdylanda türkmenleriň we müsürlilileriň arasynda belli bir meňzeşlik bar. Aýdymçy öz eline gulagyna, ýañagyna, bokurdagyna goýýar. Bu hereket sesiň has oňat gaýnap çykmagyny ýeňilleşdirýär...» diýýär.

Bu däbi türkmenleriň arasynda gyz-gelinler läle kakanda ýakyndan synlap bolýar.

Türkmenleriň we müsürlilileriň jadyly tanslarynda-da meňzeşlik bar, aýratynda müsürlilileriň »iminti» atly ýas tansy edil türkmenleriň »çapak» diýen ýas tansy ýaly diňe aýallar tarapyndan depregiň sazyna goşulyp ýerine ýetirilýär. Ç.Esenow »Misrian» (Balkan welaýaty) we »Müsür» (Lebap welaýatynda ýerleşýän oba) diýen sözleriň gelip çykyşyna ünsi çekýär.

Öňem belleýşimiz ýaly türkmenleriň »gurjak oýny» atly tansy müsürlilileriň tansyny ýatladýar. Mysal üçin, faraonlaryň XII neberesinden bolan Senusertiň köşk adamsy Sinuheta ýazan hatynda: »Seniň kümmetiň gapysynda garsaklaryň tansy ýerine ýetiriler» diýilýär.

Müsüriň mifologiyasynda garsak şertli arwah diýlip atlandyrylýar we çagalary gorayan hasaplanýar. Arheolog Hemra Ýusubow 1985-nji ýylda Uzboýyň sag kenarynda (Demirgazyk-Günbatar Türkmenistan) gadymy guburlaryň birinden müsür

faýansyndan ýasalan asma şelpäni tapýar. Bu asma şelpäniň ýüzünde Müsüriň sakgally hudaýy arwahyň şekili çekilipdir (boýy 3,5 sm). Hemra Ýusubowyň belleýşi ýaly: »Şeýle heýkeller Müsüriň ähli döwürleri üçin mahsusdyr«. Arheologik gazuw-agtaryş işleri geçirilen beýleki ýerlerden tapylan müsür hudaýlarynyň guýruklary ýok (diňe birinde az-kem sallanyp dur) emma Uzboýdan tapylan şelpäniň ýüzündäki arwahyň uzyn, egrelip duran guýrugy bar. Türkmenleriň ajaýyp zergärçilik sungatynda müsür mifologiyasyna gabat gelýän meňzeşligi görmek bolýar. Belli rus zoology B.S.Zaletaýew 1979-njy ýylda türkmenleriň käbir dagdanlarynyň Türkmenistanyň ähli ýerlerinde gabat gelýänini öz ylmy işinde ýazýar.

Ýöne Müsürde bu tomzak aýratyn hormat goýulýan dini jandarlaryň hatarynda bolupdyr. Biziň eýýamymyzdan ozalky III-II asyrlarda Müsürde tomzagyň şekili giňden ýaýrap, onuň keşbi Güne sefde etme dinini aňladypdyr.

B.S.Zaletaýewiň pikirine görä, türkmenleriň tomzak şekilli dagdanlary deňeşdirip bolmajak derejede kyn we müsürlililerikiden tapawutlanýar. Umuman, türkmenleriň »haýwanat dünýäsi« bilen bagly dagdanlaryna, şeýle hem gurbaga, zemzen, pyşdyl, tomzak şekilli haly nagyşlaryna meňzeşligi gadymy Müsürde giňden ýaýran mifologiyanyň keşplerinden tapmak bolýar. Öwrenilen taryhy çeşmeleriň ählisi türkmen medeniýetiniň kökünü diňe Merkezi Aziýanyň çäginde öwrenmeli däldigini subut edýär. Mysal üçin, Türkmenistanyň çäginde eneolit we bürünç eýýamlarynda zenan we erkek hudaýlarynyň birgidenine sefde edilipdir. Bu bir tarapdan Türkmenistany gadymy Gündogaryň umumy gurлуşyna goşmaça esas berýär.

Gadymy eýýamyň ähli döwürlerinde Merkezi Aziýadan Orta we Ýakyn Gündogara hem-de yzyna halklaryň köpçülikleýin göçenligi baradaky pikir ylymda birnäçe gezek aýdylypdy. Baryp antiki döwürde halklar öz gelip çykyşlarynyň gadymylygy barada biribirleri bilen jedelleşipdirler. Rim taryhçysy Pompeý Trok türkmenleriň ata-balary bolan skifler hakynda gürrüň berip: »Skif tiresi hemişe gadymy hasaplanypdyr, ýogsam skifler bilen müsürlilileriň aradynda haýsysynyň gelip çykyşynyň gadymylygy barada jedel bolupdy... Skifler müsürlililerden üstün çykdylar we olar hemişe gelip çykyşy boýunça gadymy hasaplanypdy« diýip ýazýar. Gadymy döwürde Türkmenistanyň ilatynyň ynam bilen günbatara tarap süýşüp, Müsüre çenli ýetenligi bellidir. Diňe

türkmen tireleri Ýewropanyň we Aziýanyň halklaryny bedewiň aýratyn tohumy bilen tanyşdyrypdyrlar. Akademik W.O.Witt: »Ahalteke bedewleri Assiriýanyň, Müsüriň, Elladanyň beýik ussatlarynyň döreden şekillerinde baky galan parasatly bedewlerdir» diýip ýöne ýere ýazmaýar. Müsürde hatda skif milletine degişli »tahor» diýen at hasaba alnypdyr. Bu at häzir hem türkmen dilinde »togar» diýen manyda bar. Ramses III (1200-1168 ý. ý.) belli ýazgysynda »tahor» diýen söz »takkeri» manyda gabat gelyär. Gündogary öwreniji H.Heningiň pikirine görä, diňe tahorlar biziň eýýamymyzdan ozalky III asyrda gadymy gündogaryň zulum ediji düzgünini ýumrujy bolupdyrlar. Biziň eýýamymyzdan ozalky I asyryň ortalaryndaky çeşmeler Orta Aziýa halklarynyň Müsüre aralaşandyklaryny ýazýarlar. Baryp biziň eýýamymyzdan ozalky V asyrda Nil aýlagy bolan Elefantinada ahemenid garnizonynyň düzüminde horezm goşunyň bolanlygy görkezilýär. Orta asyrlarda bu ýagdaý düýbünden üýtgeýär. VII asyrdan başlap oguz, gypjak, hazar tirelerinden bolan harby harby serkerdeler Müsürde esasy roly ýerine ýetirýärler. XIII asyrda esasan oguzlardan we gypjaklardan düzülen müsür soltanlarynyň gwardiýasy döwlet agdarylyşygyny amala aşyrýar. XIII □ XVI asyrlarda »memluklar» ady bilen belli bu gwardiýa Müsüri hiç hili çäklendirmezden dolandyrypdyrlar. Müsüriň birinji memluk soltany Aýbek □ Türkmen bolýar. Ýokarda aýdylanlardan çen tutup, Türkmenistan we Müsüriň arasynda edil beýleki Gündogar ýurtlarynyň arasynda bolşy ýaly etno we medeni gatnaşykar (gadymy döwürde bolşy ýaly orta asyrlarda hem) bolupdyr.

Bu gatnaşyklar antiki döwürden başlap, haçan-da, Beýik Ýüpek ýoly Gadymy Dünýäniň ähli ýurtlaryny birleşdirende has hem ýygjamlaşypdyr.

Öwez GÜNDOGDYÝEW,
professor.

«Diýar» žurnaly, 2005 ý. No: 1. Taryhy makalalar